

מאבק
מורד
מרי

1941

1948

מרכז זלמן שזר להולדת ישראל

מאבק, מרד, מרי

מאבק מרד מרי

המדיניות הבריטית והציונית והמאבק עם בריטניה
1948–1941

אסופת מאמרים

עורך: יעקב שביט

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

ירושלים • תשמ"ז

מפרסומי מרכז זלמן שזר

**המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יר"ר), פרופ' שמואל אטינגר
פרופ' ראובן בונפיל, פרופ' משה בר, ד"ר ישראל ברטל, פרופ' יוסף הקר
צבי יקותיאל, ד"ר שלמה נצר
מרכז המערכת: יצחק כהן**

**מרכז זלמן שזר מודה לגופים הבאים על הרשות לכלול באסופה זו מאמרים שראו אור
לראשונה בפרסומיהם:**

החברה ההיסטורית הישראלית

יד יצחק בן־צבי

המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, אוניברסיטת תל־אביב

מסת"ב 3-042-227-965

**כל הזכויות שמורות
למרכז זלמן שזר**

סדר־מחשב: מרכז זלמן שזר; הדפסה: דפוס גרף־חן בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7	יעקב שביט – מכוא
13	עמיצור אילן – נבואת המדינה היהודית והתנשמותה: 1941–1949 מתוך: הציונות, י' (תשמ"ה), עמ' 279–299, המכון לחקר הציונות, אוניברסיטת תל-אביב
35	אהרון קליימן – הינתקות מן האימפריה – המדיניות הבריטית בשאלת הודו ובשאלת ארץ-ישראל
51	מיכאל י' כהן – השפעת המאורעות בארץ-ישראל על מדיניות בריטניה בשנים 1945–1948
83	גבריאל שפר – עקרונות במבחן: המדיניות הבריטית בארץ-ישראל בשנים 1939–1948
121	עמיצור אילן – מתי החליטו הבריטים לצאת? מתוך: קתדרה, 15 (תש"ס), עמ' 156–176, יד יצחק בן-צבי
141	רונלד צווייג – בריטניה, ה'הגנה' וגורל 'הספר הלבן' מתוך: קתדרה, 29 (תשמ"ד), עמ' 145–172, יד יצחק בן-צבי
169	יואב גלבר – המדיניות הבריטית והציונית בארץ-ישראל כצל החשש מהתקוממות יהודית, 1942–1944 מתוך: הציונות, ז' (תשמ"ב), עמ' 342–396, המכון לחקר הציונות, אוניברסיטת תל-אביב
225	יוסף הלר – מ'השבת השחורה' לחלוקה – קיץ 1946 כנקודת-מפנה בתולדות המדיניות הציונית מתוך: ציון, מג' (תשל"ח), עמ' 314–361, החברה ההיסטורית הישראלית
273	יוסף הלר – המדיניות הציונית בזירה הבין-לאומית לאחר מלחמת-העולם השנייה – פרשת ועדת-החקירה האנגלו-אמריקאנית 1945/6 מתוך: שלם, ג' (תשמ"א), עמ' 213–293, יד יצחק בן-צבי
349	שלמה לבי-עמי – השפעתם של האצ"ל ו'המרד' על המדיניות הבריטית ועל פינוי ארץ-ישראל
375	מפתח

מבוא

מאת יעקב שביט

אחריתו של המנדט הבריטי בארץ־ישראל נמצאת במוקד העניין ההיסטורי והפוליטי ההיסטוריוגרפי, כמו גם זה הציבורי והפוליטי למן שנת 1948. ואין פלא בדבר, שהרי ארוע זה היה נקודת־מפנה וציון־דרך בכמה תחומים ובכמה מעגלים, שהעניקו לו חשיבות היסטורית רבה ביותר. ראשית, הוא אחד מסימני־הדרך לשקיעתה של האימפריה הבריטית; ואף כי היה הבדל עקרוני בין אופי שליטתה של בריטניה הגדולה כמעצמה מנדטורית בארץ־ישראל לבין אופי שליטתה בהודו, "היהלום שבכתר", הנה סמיכות הפרשיות של הפינני הבריטי מתת־היבשת ההודית ומארץ־ישראל (שבעבר הלא־רחוק של האימפריאליזם הבריטי נחשבה בעיקר כאחד הנדבכים בהגנתה של הדרך להודו) לא זאת בלבד שקובעת דמיון על פני השטח ביניהן,¹ אלא אף מסמלת, כאמור, את ראשית נסיגתה של האימפריה הגדולה, נסיגה שנמשכה בקצב מהיר יותר בעשור שלאחר מכן.

שנית, הפינני הבריטי הוא ציון־דרך מרכזי בעיצובו מחדש של המזרח־התיכון. לפינני מארץ־ישראל קדמו כמובן הסדרים פוליטיים אחרים במדינות ערב השכנות. אלו לא רק שקיבלו כבר קודם לכן את עצמאותן, אלא שבהדרגה גם ישתחררו לחלוטין מן החסות הפוליטית הבריטית. תהליך עיצובו של המזרח־התיכון כפסיפס של מדינות עצמאיות, שגבולותיהן נקבעו בעולם שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, קיבל בתקופה זאת מפנה נוסף ודרמאטי, והמדיניות הבריטית בארץ־ישראל נקבעה ככל הנראה בראש ובראשונה על־פי השאלה כיצד תשפיע זאת על מעמדה של בריטניה במזרח־התיכון החדש.

שלישית, הפינני הבריטי שהביא למלחמת העצמאות, דהיינו למלחמתם של ערביי ארץ־ישראל ומדינות ערב נגד הקמתה של המדינה היהודית, העמיד את ארץ־ישראל במוקד המדיניות הבין־לאומית. אם עד מלחמת־העולם השנייה היתה ארץ־ישראל מצויה בעיקרו של דבר במעגל ההשפעה וההכרעה הבריטית הבלעדית, הרי ממנה ואילך הפכה מוקד וזירה לתחרות על השפעה ונוכחות, כאשר מלחמת העצמאות מהווה נקודת־מפנה בדפוסי התערבותן של שתי המעצמות הגדולות החדשות – ארצות־הברית וברית־המועצות – בנעשה באזור.

ורביעית: אחריתו של המנדט, שהיתה תקופה רוויה מתח ואי־ודאות מנקודת מבטו של היישוב היהודי, הביאה למימושו את חלום העצמאות והריבונות היהודית בארץ־ישראל, שנפסקו מאות שנים קודם לכן, עם שקיעתה של הממלכה החשמונאית וכניסתה של

1 ראה בעניין זה מאמרו של אהרן קליימן בראשית הקובץ.

ארץ-ישראל לשלטונה של האימפריה הרומית. מבחינות רבות יצא היישוב היהודי ממלחמת-העולם כחברה לאומית הבשלה לעצמאות ולריבונות, והציפייה להתגשמות הציפיות הללו הוחרפה והועצמה בתגובה לשואת יהודי אירופה. יותר מאשר עצמאות לשמה נתפשה הריבונות, בהעדר תחליף אחר, כתנאי הכרחי לעלייה יהודית חופשית לארץ-ישראל; עלייה חופשית שעמדה בראש מעייניו של היישוב ואיחדה אותו יותר מכל דבר אחר.

המחקר ההיסטורי של תקופה זאת אינו שוקט על שמריו ואין כמעט שנה שבה אין מופיעים חיבורים ומחקרים חדשים המשחזרים את התקופה ומנתחים את ארועיה ואת תהליכיה. העניין הציבורי הרחב בארץ ובחו"ל מתגלה גם בשפע של חיבורים היסטוריים בעלי אופי דוקומנטרי או פופולארי המוקדשים לתקופה זאת, ובספרים ההופכים את התקופה לתקופה בעלת אופי פורמאטיבי ופאראדיגמאטי, המחפשים להבין את שורשי הכישלון או ההצלחה של מדיניות זו או אחרת – של הבריטים, של היהודים או של הערבים – כדי לתלות אותם באחד מן הצדדים. הציבור הרחב, יש להודות, מכיר יותר את הספרות ההיסטורית-הפוליטית הזאת מאשר את החיבורים המלומדים, הניגשים לנושא מתוך אינטרס היסטורי-מדעי 'נייטראלי', ככל שהדבר רק ניתן. מטרת הקובץ הזה היא איפוא להביא לידיעת הציבור הלומד כמה מחקרים מרכזיים שעניינם תקופה דרמאטית זו. חלק מן המאמרים התפרסמו באכסניות שונות² וחלקם נכתבו במיוחד עבור הקובץ הזה, אם כדי להאיר ולהבליט הבטים שלא זכו אולי לטיפול ממצה ואם כדי לאפשר לכמה מן הכותבים לתת סיכום תמציתי של דברים שכתבו ופרסמו במקומות אחרים.

מקבץ המאורעות והבעיות שנוצר בתקופה הנידונה, הפער בין הציפיות והתקוות לבין התוצאות הממשיות, התהום בין דימוי המציאות לבין המציאות כפי שהיתה, המאבק על הבנת ההיסטוריה תוך כדי התרחשותה, על הכלים והאמצעים לנווט אותה ולהשפיע עליה, וההתמודדות בין האינטרפרטציות השונות על הקריאה הנכונה לאחר של התהליכים וההחלטות – כל אלה הפכו כאמור את הנושא ההיסטורי הנידון כאן לטעון הרבה רגשות ודעות קדומות. הצדדים המעורבים בויכוח, כמו הצדדים המעורבים בויכוח הפנימי בתוך התנועה הציונית והיישוב, חותרים להבנת העבר בדרך שתאמת ותצדיק בדיעבד את תפישת עולמם ואת ההחלטות שהיו מקובלות עליהם בעבר. תודעה היסטורית כזאת ממילא מפשטת את התקופה לקבוצה של שאלות חד-משמעיות.³ עניינו של הויכוח ההיסטורי בהקשר הזה מתמקד לכאורה בשאלות: מה היה חלקו של היישוב היהודי בהשגת ההכרעה ואיזה חלק מן היישוב תרם תרומה מכרעת יותר להשגתה של ההכרעה הזאת ולהכשרת היישוב למאבק הלאומי-הצבאי הגורלי עם מדינות-ערב. שאלות חד-משמעיות כאלו נראות פשטניות, אבל הן בסופו של דבר מציגות את השאלות שהציבור הרחב רוצה לקבל עליהן תשובות חד-משמעיות.

2 ראה ברשימת המקורות שבתוכן העניינים.

3 ראה דברי-הפתיחה של ישראל קולת לדין בנושא: יציאת הבריטים מארץ-ישראל, קתדרה 15, ניסן תש"ם (אפריל 1980), עמ' 140-143.

פשטנותן לא באה לידי ביטוי דווקא ברצון לתת הסבר למה שנראה בסופו של דבר כעיקר, אלא משום שהן מתפשות תשובה אחת לשאלות בעלות אופי שונה ומשתנה, ובתוך הקשר היסטורי דינאמי מאוד.

אולי התופעה הבולטת ביותר במחקר ההיסטורי הכללי, ובתוך כך גם זה הישראלי, היא הסטת המוקד. בעוד שבשנים קודמות המוקד היה ארץ־ישראל והיא זו שנחשבה כזירה שבה הושגו ההכרעות החשובות, שכן היא שהיתה המנוף לשינויים שחלו בזירה המדינית הכללית, הרי עתה עבר המוקד לבריטניה, וארץ־ישראל נתפשת כאחד האיברים (elements) במערכת סבוכה ושרווגה, אשר השפעת המתרחש עליה והמתחולל בה לא היתה דומיננטית אלא שולית. מנקודת תצפית כזאת, עוקצו של הפולמוס המתמשך – השאלה: מה השפיע יותר על ההחלטה הבריטית לפנות את ארץ־ישראל – המאבק של שני ארגוני המחתרת, האצ"ל ולח"י, ארגון ההעפלה הבלתי־לגאלית או הדיפלומטיה הציונית בלונדון ובווינגטון – מתקפה לא מעט. הבריטים, כך מסתבר, לא העניקו משקל קובע לפעולות נגדם בארץ ואף לא העריכו נכונה את המשקל העצום שיש לתביעה לעלייה לארץ־ישראל על עיצוב התנהגותו של היישוב היהודי. מכאן נוטה המחקר לברר – כפי שילמד הקורא בכמה מן המאמרים הנדפסים כאן – מה היו גורמי־הקבע היציבים בעיצוב מדיניותה הארץ־ישראלית של בריטניה ומה היו הגורמים המשתנים.² האם נתפשה ארץ־ישראל כנכס אסטרטגי וחינוי להמשך קיומה של האימפריה ועל כן היה אסור להרפות ממנו (כפי שגרסו והאמינו רבים ביישוב דאז), או שבריטניה היתה מוכנה לשלם מחיר מוגבל תמורת המשך שליטתה הבלתי־מופרעת בארץ־ישראל? לאור זה תישאל השאלה: כיצד הבינו והעריכו הבריטים את הכוחות המשתתפים במאבק; האם הערכתם היתה נכונה או שלקו בדעות קדומות, בדימויים בלתי־מציאותיים ובהערכות מופרזות לכאן ולכאן? האם היה ביכולתה של בריטניה לישם בארץ־ישראל פתרון מדיני כלשהו ששני הצדדים יתרכזו לו, ובאיזה מחיר, או שניגודי האינטרסים המהותיים מנעו כל פתרון של פשרה וחיבו את בריטניה להחליט האם תכפה פתרון או שתעדיף להמר על הידידות ושיתוף־הפעולה של אחד מן הצדדים בלבד – הצד הערבי.⁴

אשר לצד הציוני, כאן יש לברר את התמורות שחלו בהשקפתם של הגורמים השונים באשר ליעדי המאבק בבריטניה – מאבק נגד "הספר הלבן" או מאבק נגד המשך הנוכחות הבריטית בארץ־ישראל? ובאשר לדפוס הרצוי של הפינוי הבריטי – הסתלקות לאחר הסכם ופתרון מדיני או הסתלקות שתשאיר את היהודים והערבים להכריע את המערכה בינם לבין עצמם. כאשר מדובר בהשפעת היישוב על התהליך המדיני, הדינאמיקה שלו וכיוונו, ראוי לזכור כי אופי

4 הניתוח המפורט והטוב ביותר של המדיניות הארץ־ישראלית של ממשלת הלייבור נמצא במחקרו של גבריאל כהן, שהופיע בעת שאסופה זאת נמצאה בדפוס: גבריאל כהן, 'מדיניות בריטניה ערב מלחמת העצמאות, שני שלבים מכריעים בדרך להחלטת פינוי ארץ־ישראל', בתוך: יהודה ואלך (עורך), היינו כחולמים/קובץ מחקרים על מלחמת הקוממיות, תל־אביב 1985, עמ' 13–117. המאמר כולל גם דיון בפרשנויות השונות של התקופה ובהיסטוריוגרפיה שלה. אחרי הכנסת ספר זה לדפוס הופיע בבריטניה קובץ הנושא שם דומה ובו מאמרים הבוחנים את סוף המנדט מנקודת מבטם של הכוחות השונים: W. Roger Louis & Robert W. Stookey, *The End of the Palestine Mandate*, London 1986.

ההשפעה והצלחותיה היו שונים מפרק זמן לפרק זמן. דומה כי קשה יהיה להתעלם מן העובדה שהמאבק בארץ-ישראל גרם מידה גוברת והולכת של טורח ושל מעמסה ויצר תחושה של תכיפות, שהדיפלומטיה בלבד אפשר שלא יכלה ליצור אותה. אולם השפעת המאבק היתה לא רק תולדה של עוצמתו או פגיעתו, אלא גם של ההחלטה של בריטניה עצמה בדבר נכונותה – או אי-נכונותה – להמשיך בנוכחות ובשליטה בארץ-ישראל למרות הקשיים הכבדים.

עמדתם של ארגוני המחתרת, הבאה לידי ביטוי במאמרו של שלמה לבי-עמי, היסטוריון ששימש עד סוף 1944 (עת נאסר והוגלה למזרח אפריקה) כראש מטה האצ"ל, היתה כי המאבק המחתרתי היה זה שהכביד על הבריטים ולא איפשר להם להמשיך לשלוט בארץ-ישראל (תוך שהוא גם מרמז על כוח ההתנגדות הפוטנציאלי של היישוב כולו). לפי תמונה זאת, כמעט כל החלטה וכל מפנה בשאלת ארץ-ישראל בלונדון או בזירות מדיניות אחרות היו מענה ותגובה על פעולה או על שרשרת פעולות של האצ"ל ושל לח"י.⁵ הרבה מן ההערכות הללו נאחזות בגילויים פומביים שונים של דעת-הקהל או של נציגים רשמיים שונים. המחקר תפקידו להבחין בין רטוריקה לבין תהליכי קביעת מדיניות ועליו לאתר בכל פרק זמן את המקום שבו התקבלו ההחלטות בפועל ובדרך כלל לא בפומביות. המחקר מגלה איפוא כי התנגדות הערבים לכל פתרון פוליטי סביר בארץ-ישראל נחשבה בעיני קובעי המדיניות הבריטית הרבה יותר מאשר ההתנגדות היהודית לסוגיה, וכי בכוחו של היישוב היה – כפי שהיה גם קודם לכן – לבלום ולמנוע פתרון מדיני שאיננו קביל עליו, אבל לא היה בכוחו להשפיע על קבלת פתרון מדיני רצוי לו. מאבקו של היישוב היה יכול להמריץ את המדיניות הבריטית, אבל לא להטות אותה לכיוון הרצוי, ויש גם הבדל גדול בין השפעתו – המבוטלת ככל הנראה – עד שנת 1946 לבין השפעת מאבקו לאחר תקופה זאת. השאלה, האם בריטניה היתה מחליטה לפנות את ארץ-ישראל, וללא הסדר, בלי ההעפלה, בלי פעילות המחתרות העצמאיות ופעילותן המשותפת בחקופת "תנועת המרי", וללא הדיפלומטיה הציונית (העוברת מעמידה להלכה מאחורי תוכנית בילטמור להענות עקרונית לתוכנית חלוקה מחודשת), היא שאלה שהמחקר יתקשה כמדומה לענות עליה באופן סופי וחד-משמעי. מדובר כאמור בפקעת סבוכה של מגמות יסוד, תהליכים והכרעות, שרק החוכמה שלאחר מעשה עשויה להעניק להם אופי של תהליך הנע במסלול מכון מראש ומחויב המציאות. כך או כך, כל מאמר נוסף התורם להכרת התהליכים ולהבנתם הוא תרומה חשובה להיסטוריה הפוליטית של המזרח-התיכון, של התנועה הציונית ושל ארץ-ישראל.

5 ראה באחרונה בפולמוס זה: יוסף נדבה, 'מי הקים את המדינה? (בשולי הפולמוס)', האומה 58 (ספטמבר 1979), עמ' 330–337. עיקרו של המאמר מתכוון להוכיח את הקביעה כי האצ"ל ולח"י שימשו "בחזקת קאטליזטורים, שהחישו את פינוי הבריטים מארץ-ישראל כדי עשר שנים..."

6 Michael J. Cohen, *Palestine, Retreat from the Mandate: The making of British Policy, 1936–45*, London 1978; *Palestine and the Great Powers*, Princeton 1982.

חלקו הראשון של הקובץ מורכב מארבעה מאמרים: מאמרו של עמיצור אילן מבקש להציג תמונה כוללת, לא מעט היסטוריוסופית, של תקופת ההכרעה. מאמרו של אהרן קליימן בוחן את המשותף והשונה בהתנהגות הבריטית בהודו ובארץ-ישראל ובכך מאפשר להבין את אחריתו של המנדאט בהקשר רחב יותר ולא כארוע מיוחד ומבודד. מאמרו הרחב של גבריאל שפר מבקש לאפיין את אבני היסוד של המדיניות הבריטית בשאלת ארץ-ישראל. מאמרו של מיכאל כהן הוא תמצית ספריו בנושא, שראו אור באנגלית, והוא מתמקד בניסיון לאתר את הסיבות העיקריות להחלטת הפינוי של בריטניה.

החלק השני מביא קבוצה של מאמרים הדנים בפרקי-זמן שונים בתהליכים ובארועים שחלו בתקופה שבין מלחמת-העולם השנייה והחלטת האומות המאוחדות בכ"ט בנובמבר 1947. מאמרו של שלמה לב-עמי משקף כאמור את האינטרפרטציה של האצ"ל ושל הדרך שבה תאר ארגון זה (ובעיקרו של דבר גם ארגון לח"י) את מערכת הכוחות ואת השפעתו על ההכרעה המדינית בשאלת ארץ-ישראל.

בקובץ זה נעשה מאמץ לרכז את מיטב המאמרים שראו אור בנושא בשנים האחרונות ולתת תמונה שלמה ככל האפשר, אך מסיבות שונות לא כל המאמרים שביקשנו לכלול כאן אכן הגיעו לדפוס. יש לקוות כי הקורא המעוניין, ובעיקר התלמיד והסטודנט, ימצאו בקובץ זה, כמו בקובצי הסוגיות שקדמו לו, תועלת ועניין.

יעקב שביט

החוג להיסטוריה של עם ישראל,
אוניברסיטת תל-אביב

נבואת המדינה היהודית והתגשמותה: 1941–1949

א

הצלחתה של התנועה הציונית בשנים 1948–1949 לממש את שאיפותיה ולהקים במרבית שטחה של ארץ-ישראל המערבית מדינה יהודית ריבונית, היתה סנסציה היסטורית. גם אם ניקח בחשבון שמאורע זה שיך מבחינה טיפולוגית לתחום תולדותיהן של תנועות לאומיות בעת החדשה, תחום השזור ממילא יסוד חזק של דראמה והפתעה, עדיין בולטת ההפתעה הציונית בין שאר ההפתעות. אחד הגילויים של מימד ההפתעה היא העובדה ששום מומחה, מדינאי או היסטוריון, שלא היה ציוני, לא האמין בסוף מלחמת-העולם השניה כי הקמת מדינה יהודית במרבית או בכל שטח ארץ-ישראל היא בגדר אפשרות. מדינאים אוהדי הציונות, אשר דחפו תחילה בכיוון כזה – כגון צ'רצ'יל, רוזוולט, סמאטס, מנהיגי הלייבור הבריטי ואחרים – התייאשו ממנו במהלך המלחמה.

מול תופעה זו בולט יחודם של המדינאים הציוניים היותר בולטים, אשר "ידעו" והיו משוכנעים כי בתום המלחמה "הכרח" הוא שתקום מדינה יהודית תחת המנדט הבריטי בארץ-ישראל. לא רק עצם התרחשותו של המאורע ההיסטורי היא אפוא בחזקת הפתעה רבתי, אלא התגשמות תחזיותיהם של הציונים על רקע הדיכטומיה, כביכול, שבין ההערכות הציוניות והלא-ציוניות. יסוד ההפתעה העיקרי בהיסטוריה של תנועות לאומיות, בעיקר עד מלחמת-העולם השניה, היה האופן שבו עלה בידן להתגבר על מיכשולים אשר בשעתו נראו בלתי-עבירים. כך גם במיקרה שלפנינו. ערב מלחמת-העולם השניה, ועוד יותר בשנותיה הראשונות, נראו סיכויי הציונות להגשים את מטרותיה אפסיים. לא רק הצירוף של הגבלות "הספר הלבן" הבריטי – אשר הבטיח לכונן מקץ עשר שנים של העדר עליה והתיישבות יהודית מדינה עצמאית בשליטה ערבית – עם השתלטות הנאצים על אירופה נראה כמרחיק את החלום הציוני, אלא גם הלגיטימציה הפוחתת של עצם התביעות הציוניות, בהשוואה לתביעות הערב-יות. התמסדות זכות ההגדרה העצמית של לאומים במישפט הבינלאומי הפכה תוך זמן קצר ממסייע למיכשול בפני הציונות. שכן המיקרה יוצא הדופן של הציונות כמו נפל בתווך בין התפיסה הקולוניאלית, שהלגיטימציה שלה נמצאה בנסיגה, ובין התפיסה הריבונית-לאומית האבסולוטית, שהעניקה עדיפות מישפטית לאותן קבוצות באוכלוסיה ש"מקדמת דנא" היוו רוב באותה טריטוריה. מתנגדי

WATER: 64. - WATER: 64. 64. 64. 64. 64.

